

Antos Zsolt

Személyes autonómia és politikai szabadság

– A disszertáció tézisei –

Budapest, 2011

1. A disszertáció témája és célkitűzése

Az autonómia a kortárs erkölcs- és politikafilozófia egyik központi fogalma. Mind történetileg, mind a lehetséges nézőpontokat tekintve számos jelentéssel és dimenzióval rendelkező fogalomról van szó, ám valamennyi aspektusát átfogó módon tárgyaló könyv tudomásom szerint még nem született. Disszertációmban ezért egy a korábbi szerzőknél teljesebb tárgyalásmódra törekszem, jóllehet néhány gondolkodót, problémát, formát és az alkalmazott etika egyik-másik részterületét (mint amilyen pl. az informált hozzájárulás az orvosi etikában) csupán érintőlegesen van módom említeni. Egy fontos mellékszálként a liberális tradícióval és témánk szempontjából alapvető kritikáival is foglalkozom az autonómiával való igen szoros kapcsolata miatt, hiszen a fő hivatkozási alapok e hagyomány korabeli forrásainál lelhetők fel, továbbá végső tézisem szerint e tradíció a kulcs az egész problémakör továbbgondolásához. Vizsgálódásaim során éppígy megkerülhetetlen az értékpluralizmus problematikája, továbbá legalább érintőlegesen szólni kell az adott gondolkodók vagy hagyományok személyiség-felfogásáról is.

Az autonómia etimológiailag az *autos* (self) és *nomos* (szabály, előírás vagy törvény) szóösszetételből származik. Sokféle felfogásának közös magja az önkormányzás, önreguláció, önrányítás és önuralom, valamifajta belülről vezéreltség és egyfajta „önbirtoklás”, az, hogy életünket, viselkedésünket belőlünk származó vagy egyetértésünkkel illetett szabályoknak, indokoknak és motívumoknak megfelelően vezéreljük, nem pedig külső tényezők általi manipuláció, megtévesztés vagy kényszer eredményeként. Az így értett autonómia az erkölcs forrása és az emberi természet alapvető konstituense. Fontos eleme önbecsülésünknek, összekapcsolódik kompetencia-képességünkkel, Kant óta pedig az ember önértékként való tiszteletének alapja, az emberi méltóság hordozója (jóllehet a lélek sorsválasztó méltósága megjelenik már a korai keresztény hagyományban is). A fogalmat a maga modern értelmében Kant vezette be a nyugati filozófia történetébe, ám a későbbi liberális politikai filozófia sok vitát kiváltó alapvető értékévé J. S. Mill emelte. Beépült a modern személyiségelméletekbe is, mint amilyen pl. H. Frankfurt hierarchikus személyiségelmélete, továbbá alapvető az erkölcsi fejlődésre és az egészséges emberi működésre vonatkozó pszichológiai kutatásokban is. Ugyanakkor például a tudattalan motívumok léte felhívja a figyelmet arra, hogy teljes egészében sohasem lehetünk autonómok: az autonómia sokkal inkább mérték kérdése, egyfajta kontinuum, továbbá ideál.

Az autonómia éppúgy leírható a magunk számára hozott törvénynek való engedelmeskedés terminusaiban (a híres kanti, erős értelem, mely a kifejezés etimológiájával

is teljes összhangban áll), vagy kontrollként saját hierarchikus vágyaink felett (Frankfurt), ahogy szabadságként bármiféle külső kényszeretől, manipulációtól, rabszolgaságtól, illegitim tekintélytől és paternalizmustól, a „többség” vagy a „szokások zsarnokságától”, sorstól és végzettől, Isten önkényes akaratától, az anyagi szükségletek kényszerétől, a „hamis tudattól” vagy épp saját szenvedélyeinktől, rendezetlen vágyainktól (például a különféle függőségektől és – ez az utóbbi időkben rendkívül fontos – a tömegfogyasztói mentalitástól).

Disszertációm célkitűzése eszmetörténeti keretbe ágyazva bemutatni az autonómia fogalmának különféle történeti jelentéseit, formaváltozatait és értelmezéseit, legelső felbukkanásait, továbbá modern értelmeinek kikristályosodását. Az egyik fő dimenzió, a fátummal szembeállított szabad akarat, szabad döntés értelmében vett autonómia az antik filozófia kezdeteitől jelen van a filozófiai gondolkodásban. E gondolat teológiai továbbgondolásai és verziói a kereszténységben forrtak ki, jóllehet a problémakör teológiai dimenziója már a kezdetektől adott volt. Kant esetében is nyilvánvaló a metafizikai szál (vö. a tiszta ész harmadik antinómiája, vagyis szabadság és szükségszerűség problémája a világ okozatiságának vonatkozásában).

Az autonómia terminus a 17-18. sz. politikafilozófiájának azon értekezéseiből származik, melyekben az államok mint önirányító, önkormányzó entitások jelentek meg. Ugyanakkor a kifejezés görög eredetije – legalábbis a fennmaradt szövegek tanúsága szerint – mindig politikai kontextusban fordult elő, legtöbbször a független törvényhozással rendelkező, önirányító városállamok kontextusában. John M. Cooper elemzését követve – aki Szophoklész, Xenophón és Iszókratész műveiben azonosítja a kifejezés első egyénekre vonatkozó előfordulásait – magam is úgy vélem, hogy Dión Khrüszosztomosz autonómia-felfogása több szempontból is analóg Kantéval, ráadásul önálló, eredeti koncepció. Dión elsőként fedezte fel a politikai közösség autonómiájától független egyéni autonómiát, kibontva a kozmikus törvényt követni képes és egyben öntörvénykező eszes lény sztoikus eszméjét.

Már Platón és Arisztotelész is megfogalmazott olyan nézeteket, melyek az autonómia-gondolat előfutárainak tekinthetők: ilyen például a *Kritón* c. dialógus Szókratésze által megtestesített tiszteletreméltó eszmény vagy a *Theaitétosz* radikálisan individualista – jóllehet később elvetett – *homo mensura*-értelmezése, továbbá az arisztotelészi *Etika* III. könyvének fejtegetései a szándékosság, tudatosság és felelősség értelmezése kapcsán. (A determinizmus mindenhatóságának részleges kritikája megtalálható a *Phaidón* híres ún. „természetfilozófiai betét”-jében, a fátummal szembeállított autonómia tárgyalása során pedig alapvető a tengeri csata problematikájára épülő arisztotelészi rekonstrukció és értelmezés a *Herméneutikában*).

Órigenészt megkerülhetetlen gondolkodónak tartom minden tárgykörben megnyilvánuló eredetisége és a teremtményi autonómia példa nélküli felértékelése miatt, mely az ő esetében nem csupán sorsválasztó szabadságot jelent, hanem meghatározza már magában az ontológiai hierarchiában betöltött helyünket is, vagyis a kozmoszt benépesítő eszes lények különféle rendjeinek arányát. Ugyanis kezdeti – és talán a különféle inkarnációkban hozott – döntéseink eredményeképpen kerülünk az angyali, démoni rendekbe, leszünk bolygómozgató intelligenciák vagy emberek. (A preegzisztens döntésre a legtökéletesebb, legszebb példa – és egyben minden preegzisztens nusz örök törekvése tárgya, mint minta – Krisztus emberi lelke). Szent Ágoston filozófiája is alapvető témánk szempontjából, mert szinte minden fontosabb témát érint, és tanításai meghatározók mind a mai napig. Az ő esetében tanúi lehetünk a modern akarat- és személyiségfogalom megszületésének, a romlott emberi természet és eredendő bűn első radikális rendszerbe foglalásának, valamint a „szabadságra kényszerítés” teológiai igazolásának is. A természet és kegyelem rendjének Ágoston írásaira visszavezethető, a középkorban megalapozott és a reformáció által radikális formában képviselt szétválasztása, továbbá Aquinói Szent Tamás kiérlelt törvényfelfogása (az *emberi törvény* önállóan szabályozza mindazon dolgokat, amelyek nem állnak nyilvánvaló kapcsolatban az *isteni törvénnyel*) és az ehhez kapcsolódó *adiaphora*-vita egyaránt előképei a modern személyes autonómiának. A vallás és üdvösség szempontjából *közömbös dolgok* szférájának jelentőségét ugyanakkor igazán markáns módon csak a liberalizmus korai korszakában fedezik fel és állítják a politikafilozófiai viták középpontjába, hogy megszülessen az eredendő bűn terhétől megszabadult, önálló, kritikai reflexióval bíró, szabad és független, ésszerű társadalmat és politikai berendezkedést teremteni képes racionális és autonóm individuum eszménye.

Disszertációmban kísérletet teszek a szabadság alapvető fogalmainak elkülönítésére és a politikai szabadság legfőbb variánsainak bemutatására, érintem az intellektualizmus és voluntarizmus problematikáját, röviden vázolom a természetjogi tradíció alapvetéseit, illetve rövid kitérőként foglalkozom azzal a problémával is, hogy vajon Isten és a Sátán tekinthetők-e autonóm entitásoknak. Tézisem szerint a voluntarista mozzanat rámutat Isten hatalmának elvi korlátlanságára, ám természetével csak az intellektualizmus áll összhangban. Egy részben Órigenész ihlette gondolat kísérletem szerint pedig Lucifer nem más, mint Isten kozmikus léptékű tékozló fia, akinek visszatérése ennyiben szükségszerű és talán bukásával együtt eleve elrendelt.

Úgy vélem, hogy noha vitathatatlanul Kanté az érdem, hogy az autonómia az erkölcs- és politikafilozófia egyik központi fogalmává vált, továbbá övé az egyik legfigyelemreméltóbb,

legnagyobb hatású koncepció, mégsem elsősorban Kantnál vagy utódainál (a jellegzetesen neokantiánus politikai filozófusokra Robert Paul Wolffot, Robert Nozickot és John Rawls-t hozom példaként), hanem sokkal inkább John Stuart Mill filozófiájában találhatjuk meg azt az autonómiaértelmezést, amely nem formális, képes egy empirikus világban is működni, figyelembe veszi az egyének közti különbségeket és számol az értékpluralizmus problémájával (jóllehet e kérdésben Isaiah Berlin vagy Nozick metautópiára vonatkozó gondolatai messze meg is haladják Millt). Továbbá a filozófiai keret ugyan Mill ún. kvalitatív utilitarizmusa, John Gray igen meggyőzően érvelt amellett, hogy ez valójában *indirekt* utilitarizmus, amely mentes a haszonelvű filozófia legtöbb nehézségétől és Mill alapvetéseit jól védhetővé teszi. Gray későbbi kritikái és a komunitárius kihívás azonban erősen megkérdőjelezi a liberális autonómia-felfogás és a rá épülő személyiségelmélet létjogosultságát. A nagy kérdés, hogy védhető-e mégis valamilyen alapon a fent említett ideál?

2. Irodalmi háttér

Vizsgálódásaim során egyaránt használtam primer és szekunder irodalmat, eredeti nyelvű szövegeket, angol fordításokat és monográfiákat. Disszertációm történeti részében az erkölcsfilozófia középkortól Kantig terjedő útján Jerome B. Schneewind monumentális monográfiája a legfőbb hivatkozási alapom (*The Invention of Autonomy*, Cambridge University Press, 1998). A könyv fő tézise, hogy a kanti erkölcsfilozófia noha forradalmian új felfogást képviselt (Kant „feltalálta” [invented] az erkölcs mint autonómia fogalmát), mégsem volt teljesen előzmények nélküli. E történet során a korábbi *engedelmességként* felfogott erkölcsöt (mely engedelmességgel Istennek tartozunk, továbbá az egyháznak és egyes embertársainknak) szép lassan elkezdtek felváltani az erkölcs *önirányításként* értelmezett változatai. A 18. sz. elején vált tudatossá az a törekvés, hogy létre kell hozni egy új, önkormányzáson alapuló erkölcsant és megadni az embernek az őt megillető individuális értéket és méltóságot. Ugyanakkor a középkornál korábbra is visszamehetünk (Schneewind ritkán, például a természetjog kapcsán említ olyan klasszikus szerzőket, mint Ciceró). Az alapvető bibliai hivatkozás Róm 2,14-15. Dión és a legkorábbi előzmények tárgyalásához nélkülözhetetlen John M. Cooper kiváló tanulmánya (*Stoic Autonomy*, in: Ellen Frankel Paul, Fred D. Miller & Jeffrey Paul [ed.]: *Autonomy*, Cambridge University Press, 2003, 1–30), Órigenészhez pedig Somos Róbert monográfiája számít hiánypótló műnek (*Az alexandriai teológia*, Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest, 2001). A determinizmussal, fátummal és

isteni előrelátással szemben megragadható autonómiánk tanulmányozásához a Kr. u. 2. sz.-ig remek forrásszöveg-gyűjteményt szerkesztett Bugár M. István és Lautner Péter (*Sors és szabadság*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006). A középkor egyes témáihoz Étienne Gilson kiváló könyvét vettem alapul (*A középkori filozófia szelleme*, Paulus Hungarus – Kairosz, 2000), akiről mindazonáltal érdemes megjegyezni, noha óriási érdeme, hogy a középkori filozófiát méltó módon visszahelyezte az európai eszmetörténet teljességébe, azon erőfeszítését, hogy a modernséget lényegében közvetlenül Tamásból vezesse le, ma már jóval árnyaltabban látjuk. Alapvető szerzőnek tekintem továbbá John Grayt, aki Mill liberalizmusának eredeti védelmezése (*Mill on Liberty: A Defence*, Routledge, London, 1996), továbbá későbbi igen markáns és elgondolkodtató liberalizmus-bírálatát és azóta is folyamatosan radikalizálódó nézetei miatt megkerülhetetlen. A hierarchikus személyiség-elmélet terén leginkább Harry G. Frankfurtra és Gerald Dworkinra támaszkodtam, továbbá a bioetikus Thomas May egy igen érdekes autonómia-konceptióját is ismertetem, melynek alapjául Arisztotelész hajókormányos metaforája szolgál. Az említetteken kívül – és a teljesség igénye nélkül – olyan kiváló szerzők szekunder műveire támaszkodtam, mint Ernst Cassirer, Henry Chadwick, Albrecht Dihle, Charles Kahn, Christopher Stead, Peter Brown, Jean Hampton, Kendeffy Gábor, Borbély Gábor, Mester Béla, Horkay Hörcher Ferenc és Ludassy Mária. Az utolsó fejezetben Erich Fromm és Abraham Maslow művei kerülnek elemző bemutatásra.

3. Módszertan

Disszertációm nem szánom teljes fogalom- és problématörténetnek, mert az túlzó és ekkora terjedelemben kivitelezhetetlen vállalkozás lenne. Céлом viszont a legfontosabb autonómia- és szabadságfelfogások köréből a legjellegzetesebb gondolatrendszereket vagy vitákat bemutatni, felvázolni. Az egyes gondolkodók fontossága persze részben a disszertáció szerzőjének előítéletein, szimpátiáin, értelmezésein és az adott téma szubjektív érdekességén nyugszik. Egyes esetekben terjedelmi okokból csupán szemezgetek egy-egy filozófiai hagyomány vagy gondolkodó releváns nézeteiből, máskor egy kapcsolódó részprobléma mélyére kísérek hatolni. Olykor beiktatok egy-egy rendszerező, fogalmilag tisztázó alfejezetet, mint pl. az akarat-fogalomról vagy a lehetséges szabadság-konceptiókról.

4. Eredmények

Disszertációm nem új és radikális gondolatot kívánt megfogalmazni, nem is valamely gondolkodót vagy hagyományt értelmezi újra. Céлом az volt, hogy rendszerezve tárgyaljam az autonómia problémaköréhez sorolható valamennyi fontos hagyományt, gondolkodót és megközelítésmódot, dimenziót, majd hogy végül összekapcsoljam a modern politikai filozófia tanításait a pszichológia nézőpontjával. Vizsgálódásaim arra vezettek, hogy az autonómia egyáltalán nem eleve meglévő adottságunk, nem is egyfajta On/Off jellemzőnk, hanem fokozatosan kialakuló és elsajátítható állapot, melynek mértéke ugyanakkor számos egyéb tényezőtől is függ (mint tudatosság, kompetencia, önértékelés stb.). Ugyanígy az erkölcsi fejlődés is a heteronómiától az autonómiáig tart. Paul Guyer Kant-értelmezésével mindez összhangban áll. Rawls komunitárius kritikái rámutattak, hogy egy pontszerűnek tételezett és minden céljáról, értékfelfogásáról leválasztott individuum léte tarthatatlan (jóllehet a Rawls által megfogalmazott emberkép ennél mindig is árnyaltabb volt), Erich Fromm pedig arra, hogy szabadságunk vonatkozásában óriási szerepet játszanak a tudattalan motivációk, mértéke különböző szituációkban változik, és döntéseink révén – melyek nagyban múlnak az állati ösztönök helyébe lépő karakterszerkezetünkön – rögzül a kívánatos, produktív illetve megalkuvó cselekedetek tendenciaszintű választásának struktúrája. (A fáraó megkeményedett szíve is azt példázza, hogyan vész el végül teljesen a szabadság a sorozatos rossz döntések révén). Abraham Maslow pszichológiai vizsgálódásai pedig azon tézis megerősítéséhez vezettek, hogy az egészséges élethez valóban szükség van megfelelő környezetre és egy gazdasági minimumra (legalább ételre, lakhatásra, méltó bánásmódra), továbbá arra, hogy az önmegvalósító ember kreatív, újjító és autonóm, ahogy azt Mill is gondolta. Sőt, csak az ilyen személy képes megfelelni annak a kanti követelménynek, hogy a Másikat ne eszközként (pszichés szükségletei, éhsége eszközeként), hanem önértékként kezelje.

5. Konklúzió

Megfontolván Mill (valamint Rawls) komunitárius és konzervatív kritikáit, Mill koncepcióját összekapcsolva Kant autonómia-felfogásának kontextusba helyezett értelmezésével, Raz perfekcionista elméletével és Rawls neokantiánus személyiség-felfogásának egy árnyalt képével, olyan koncepciót nyerünk, amely teljes összhangban van a

humanisztikus pszichológia eredményeivel is. Frankl logoterápiája vagy Abraham Maslow önaktualizációs modellje egyaránt számol a személyiség egy olyan legbenső magjával, amely képes az önmeghatározásra, a kritikai reflexióra, amely függetleníteni tudja magát sajátos körülményeitől, céljaitól, értékrendjétől és kultúrájától. Az adottságait, lehetőségeit egyedi természete fényében kibontó autonóm személyiség vizsgálatok által alátámasztottan mentálisan egészségesebb azoknál, akik nem autonóm módon élik az életüket. Erich Fromm meglátásai is alapvetők e téren: a Freud által önállónak tételezett halálösztönből fakadó agressziós ösztönt – tehát nem a reaktív vagy védekező, és nem is az önérdekérvényesítéshez szükséges formáról van szó – nem tekinti eredendő tényezőnek: másodlagos jelenség, mely az emberi élet lehetőségei kibontakozásának gátoltságával arányban jelentkezik, a meg nem élt élet következményeként, és a vereséget szenvedő életösztön háttérbe szorulásával válik a személyiség pusztító, destruktív mozgatójává. Mindezek fényében egy közösséggelvű irányban értelmezett és továbbgondolt, valamint arisztotelianus mozzanatában (a „magasabb” képességek, vagyis az erények gyakorlására ösztönző társadalmi közeg) megerősített Mill-értelmezés, amely ugyanakkor megtartja az eredeti negatív szabadságszférára és a felfedezésre váró individuálisan különböző emberi természetre vonatkozó alap gondolatokat, egyensúlyozni képes egy az egyéni szabadságra túlzott hangsúlyt fektető atomisztikus, illetve egy szélsőségesen kollektivistá és/vagy tolakodóan paternalisztikus társadalomkép között, továbbá összhangban van az egészséges személyiségre vonatkozó pszichológiai vizsgálatokkal. Végző konklúzióm szerint tehát egy Millre alapozott, értékalapú, közösségi elemeket hangsúlyosabban tartalmazó, mérsékelten perfekcionista, ugyanakkor az egyéniség szabadságát és egyediségét, ez utóbbi szabad kibomlásának felfedezését maximálisan tiszteletben tartó liberális társadalomkép közötti kellemes ötvözet lehet a kiindulási alap egy egészséges társadalmi formáció újragondolásához. Mindez pedig igen komoly érveket szolgáltat egy árnyalt liberális autonómia-fogalom védelmezéséhez is.

6. Irodalom

A disszertáció témájához kapcsolódó publikáció:

- „Szabadság és individuális autonómia”, *Elpis – Filozófiai folyóirat*, 2008, II./1, 7–37.

Egyéb publikációk:

- „Zárt nyilvánosság?” *Pp. politikai, politikatudományi szak-lap*, 2000/2, 3–7.
- „Egy angol konzervatív: Roger Scruton”, *Pp.*, 2000/3, 7–15.
- „A bal-jobb skála és a politikai kultúra néhány összefüggése”, *Pp.*, 2002/8, 19–22.
- Antos Zs. & Vass Z.: „Szörnytipológia avagy a szorongás képi kifejeződésének fenomenológiai típusai”, *Hagyomány és megújulás, Magyar Pszichológiai Társaság Jubileumi XX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Kivonatkiötet*, p. 16–17, Magyar Pszichológiai Társaság, Budapest, 2011.
- Antos Zs., & Vass Z.: „Szörnypszichológia a projektív rajzok tükrében”, *Magyar Tudomány*, 2010/10.

Könyvismertető, recenziók:

- „Egy francia látnok évfordulója – Alexis de Tocqueville”, *Magyar Tudomány*, 2007/8, 1106–1111.
- „A gonosz valódi arcai”, *Társadalom & Politika*, 2007/3-4.
- „A felvilágosodás álmai és árnyai”, *Magyar Tudomány*, 2009/1, 121–125.